Şəbnəm Əli qızı ƏLİYEVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun dissertantı
E-mail: shebnemeliyeva27@gamil.com
ORCID ID: 0000-0002-9716-7629

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ OXUYUB-ANLAMA BACARIQLARININ İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA ROLU

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dili təlimində oxuyub-anlama bacarıqlarının ibtidai sinif şagirdlərinin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında rolunun araşdırılmasıdır. Müasir təhsil sistemində ana dilinin tədrisi yalnız oxu və yazı bacarıqlarının formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdlərin düşünmə, ünsiyyət qurma və fikirlərini düzgün ifadə etmə qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edir. İbtidai sinif mərhələsi şagirdlərin nitq mədəniyyətinin əsaslarının qoyulduğu mühüm dövr hesab olunur. Bu mərhələdə formalaşan oxuyub-anlama bacarıqları onların sonrakı təhsil uğurlarının və ünsiyyət bacarıqlarının əsasını təşkil edir. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, oxuyub-anlama bacarığı yalnız mətnin texniki olaraq oxunulması deyildir. Mətnin məzmununun qavranılması, əsas ideyanın müəyyən edilməsi, səbəb-nəticə əlaqələrinin başa düşülməsi və məlumatların nitqdə tətbiqini əhatə edir. Şagird mətni başa düşdükdə yeni söz və ifadələri mənimsəyir, cümlə quruluşlarını düzgün istifadə etməyi öyrənir və fikirlərini daha aydın şəkildə ifadə edə bilir. Bu proses nitqdə ardıcıllığın, məntiqiliyin və ifadəliliyin formalaşmasına səbəb olur. Araşdırma göstərir ki, müasir təlim metodlarının tətbiqi, müxtəlif mətn növləri ilə iş, müzakirə və yaradıcı tapşırıqlar şagirdlərin nitq bacarıqlarını daha sürətli inkişaf etdirir. Valideynlərin oxu fəaliyyətində iştirakı və ev mühitində mütaliə vərdişlərinin təşviqi də nitq mədəniyyətinin formalaşmasına müsbət təsir göstərən amil olaraq müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, oxuyub-anlama bacarıqları,nitq mədəniyyəti,təhsil sistemi.

UOT: 37.018.43: 811.111(075.8): 159.9: 37.091.26
JEL: I21, I29
DOI: https://doi.org/10.54414/BZOU2456

Giriş

Müasir təhsil sistemində ana dilinin tədrisi şagirdlərin yalnız oxu və yazı bacarıqlarının formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır. Bu proses eyni zamanda onların düşünmə, anlama, ünsiyyət qurma və fikirlərini düzgün ifadə etmə qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edir. Xüsusilə ibtidai sinif mərhələsində Azərbaycan dili təlimi uşaqların nitq mədəniyyətinin əsaslarının qoyulmasında mühüm rol oynayır. Bu dövrdə formalaşan bacarıqlar şagirdlərin sonrakı təhsil pillələrində əldə etdikləri bilik və vərdişlərin möhkəm təməlini təşkil edir. Oxuyub-anlama bacarığı Azərbaycan dili təliminin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Şagird mətni yalnız səsləndirməklə kifayətlənməməli, onun məzmununu dərk etməli, əsas fikri müəyyən etməli və oxuduğu məlumatı şifahi və yazılı nitqində tətbiq edə bilməlidir. Bu bacarıq uşağın söz ehtiyatının zənginləşməsinə, cümlə quruluşunu düzgün mənimsəməsinə və fikirlərini ardıcıl şəkildə ifadə etməsinə şərait yaradır. Nəticədə şagirdlərin nitq mədəniyyəti formalaşmağa başlayır. İbtidai sinif şagirdlərinin nitq mədəniyyətinin inkişafı onların gündəlik ünsiyyətində, müəllim və sinif yoldaşları ilə münasibətlərində, həmçinin dərs prosesində fəal iştirakında özünü göstərir. Oxu materiallarının düzgün seçilməsi, mətn üzərində aparılan müzakirələr, sual-cavab fəaliyyəti və yaradıcı tapşırıqlar şagirdlərin nitq bacarıqlarını daha da

inkişaf etdirir. Şagirdlər oxuduqları mətnləri təhlil etməyi, hadisələrə münasibət bildirməyi və öz fikirlərini əsaslandırmağı öyrənirlər. Bu proses onların nitqində məntiqilik, ardıcıllıq və ifadə aydınlığı yaradır. Azərbaycan dili dərslərində oxuyub-anlama prosesinin düzgün təşkili şagirdlərin dilə marağını artırır və onların mütaliə vərdişlərinin inkişafına kömək edir. Müxtəlif janrda mətnlərin oxunması uşaqlarda estetik zövqün formalaşmasına, milli və mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsinə də təsir göstərir. Oxu zamanı şagirdlər yeni sözlər öyrənir, cümlə quruluşlarını mənimsəyir və bu bilikləri öz nitqində tətbiq edir. Beləliklə, oxu fəaliyyəti nitq mədəniyyətinin inkişafında mühüm vasitəyə çevrilir.

Ədəbiyyat icmalı

Oxuyub-anlama bacarıqları şagirdlərin mətni qavramaq, təhlil etmək, şərh etmək və əldə etdikləri informasiyanı öz fikirləri ilə ifadə etmək qabiliyyətini əhatə edir. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində formalaşdırılan bu bacarıqlar yalnız bir fənnin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır, digər fənlərin məzmununun mənimsənilməsində də mühüm rol oynayır. Çünki şagird oxuduğunu başa düşdükdə yeni məlumatları qəbul edir, onları dərk edir və gündəlik həyatında tətbiq etmə imkanına malik olur. Oxuyub-anlama bacarığı inkişaf etdikcə şagird dərs prosesində daha diqqətli olur, öyrənilən materialı daha yaxşı qavrayır və təlim prosesində fəal iştirak edir. Bu proses isə ibtidai sinif mərhələsində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Oxu vizual, eşitmə və nitq-motor analizatorlarının iştirakı ilə həyata keçirilən mürəkkəb psixofizioloji prosesdir [3]. Oxumağı zəif mənimsəyən şagird lazımi informasiyanı qəbul etməkdə və praktik fəaliyyətdə tətbiq etməkdə çətinlik çəkir. Şagird oxumağı bacarsa belə, oxuduğunu anlamırsa, bu hal onun sonrakı təhsil mərhələlərində də ciddi çətinliklərə səbəb olur. Anlama anlayışı müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şəkildə şərh olunur. Bəzi tədqiqatçılar anlayışı informasiyanın başqa formada ifadə olunması kimi izah edir, digərləri isə cisim və hadisələr arasındakı əlaqələrin dərk olunması kimi qiymətləndirir. Şüurlu və ya anlayaraq oxu mətnin məzmununun tam və dəqiq mənimsənilməsi və bu məzmunun düzgün ifadə edilməsi məqsədini daşıyır. Bu proses diqqətli oxu, təhlil və düşünmə fəaliyyətini tələb edir. Şagirdin dərs zamanı təxəyyülü, emosiyası və düşüncə fəaliyyəti aktivləşir. Şagird mətndə təqdim olunan hadisələri təsəvvür edir, obrazlarla əlaqə yaradır və əldə etdiyi informasiyanı öz həyat təcrübəsi ilə müqayisə edir. Psixoloji baxımdan anlama prosesində təfəkkür, təsəvvür, emosiya, iradə və maraq kimi psixi proseslər eyni zamanda fəaliyyət göstərir.

Tədqiqatçıların fikrincə [2,7,8], oxu bacarığının formalaşması bir neçə mərhələni əhatə edir. Əvvəlcə şagird səsləri və hərfləri mənimsəyir, sonra hecaları oxumağı öyrənir, daha sonra sözləri bütöv şəkildə oxumaq bacarığı formalaşır və nəhayət sintetik oxu mərhələsinə keçir. Bu mərhələdə oxu texniki çətinlik yaratmır və əsas diqqət mətnin mənasının qavranılmasına yönəlir. Şagird yalnız sözlərin deyil, cümlələr arasındakı əlaqənin də fərqinə varır və kontekst daxilində məzmunu dərk edir. Oxuyub-anlama bacarığı şagirdlərin tənqidi düşünmə qabiliyyətinin inkişafına da şərait yaradır. Mətnin təhlili, müxtəlif fikirlərin qiymətləndirilməsi, arqumentlərə əsaslanaraq nəticə çıxarılması və hadisələrə məntiqi yanaşma bu bacarıqların tərkib hissəsidir. Mətn üzərində düşünmək və onu başa düşmək bacarığı inkişaf etdikcə şagirdlərin şifahi və yazılı nitqi də formalaşır. Onlar fikirlərini daha aydın ifadə edir, başqalarının fikirlərini başa düşür və ünsiyyət zamanı öz mövqelərini əsaslandıra bilirlər. Bu proses nitq mədəniyyətinin formalaşmasının mühüm şərtidir.

Şagirdlərin anlama prosesində dörd əsas mərhələ fərqləndirilir: ilkin, şərhli, tənqidi və yaradıcı anlama. İlkin anlama oxunan mətnin əsas məqamlarının müəyyənləşdirilməsini əhatə edir. Şərhli anlama müxtəlif mənbələrdən əldə olunan məlumatların əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır. Tənqidi anlama oxucunun şəxsi mühakiməsini işə salaraq mətnə münasibət bildirməsini təmin edir. Yaradıcı anlama isə mətndə təqdim olunan ideyaları həyatla əlaqələndirməyə və yeni fikirlər formalaşdırmağa imkan yaradır. Azərbaycan dili fənnində oxu məzmun xətti şagirdlərin nitq

bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Dinləmə, danışma, oxu və yazı bacarıqları inkişaf etdikcə şagirdlərin digər fənləri mənimsəməsi də asanlaşır. Oxuyub-anlama şagirdlərin yeni biliklər əldə etməsinə, diqqətinin artmasına və dərsdə fəal iştirakına şərait yaradır. Müasir təlim prosesində mətn üzrə işin təşkili əvvəlki yanaşmalardan fərqlənir. Ənənəvi təlimdə əsas diqqət faktoloji suallara yönəldilirdisə, müasir yanaşmada mətnin ideyasının müəyyənləşdirilməsi, hadisələrə münasibət bildirilməsi, mətnin davamının proqnozlaşdırılması və müxtəlif strategiyaların tətbiqi ön plana çıxır. Lakin beynəlxalq qiymətləndirmələrin nəticələri göstərir ki, şagirdlərin mətn üzərində iş bacarıqları hələ də arzu olunan səviyyədə deyil. Bu problemin həlli üçün müəllimlərin müasir metodlardan istifadə etməsi və qabaqcıl təcrübələrdən yararlanması vacib hesab olunur [4].

Oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişafı üçün kompleks və məqsədyönlü fəaliyyətlərin aparılması vacibdir. Şagird oxuduğunu başa düşdükdə onun tənqidi düşünməsi, yaradıcı yanaşması və şəxsi mövqeyi formalaşır. Şagirdlər tanış olmayan sözlərin mənasını kontekstdən çıxarmağı, əsas ideyanı müəyyən etməyi və məlumatları ümumiləşdirməyi öyrənirlər. Bu isə onların daha yüksək düşüncə səviyyəsinə yüksəlməsinə kömək edir. Şagirdlərin oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində valideynlərin də rolu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Evdə uşaqlarla birlikdə kitab oxunması, mətnlərin müzakirəsi və oyun əsaslı fəaliyyətlərin təşkili onların oxuya marağını artırır və nitq inkişafına müsbət təsir göstərir. Məktəb və ailə mühiti birgə fəaliyyət göstərdikdə şagirdlərin mütaliə mədəniyyəti formalaşır və bu proses daha effektiv nəticə verir [6].

İbtidai sinif şagirdlərinin oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dili təlimində onların nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır və bu istiqamətdə müxtəlif metod, strategiya və pedaqoji yanaşmalar davamlı şəkildə tədqiq olunur. Nitq mədəniyyətinin düzgün formalaşması şagirdlərin oxuduqları mətnləri başa düşməsi, həmin mətnlərdəki fikirləri şərh etməsi, müzakirə etməsi və əldə etdiyi məlumatları öz nitqində tətbiq etməsi ilə birbaşa bağlıdır. Bu səbəbdən tədqiqat çərçivəsində aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir: birincisi, ibtidai siniflərdə oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişafı prosesində istifadə olunan müasir tədris metodlarının öyrənilməsi; ikincisi, müxtəlif mətn növləri ilə iş zamanı tətbiq edilən metodların şagirdlərin nitq inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi; üçüncüsü, şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi və ifadəli oxuma bacarıqlarının inkişafı vasitəsilə onların şifahi nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına xidmət edən strategiyaların təqdim edilməsi; dördüncüsü isə müəllimlərin peşəkar fəaliyyətinin gücləndirilməsi üçün praktik tövsiyələrin hazırlanmasıdır. İbtidai siniflərdə oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, bu bacarıqların şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına təsirini yeni yanaşmalar əsasında təqdim etməsindən ibarətdir. Burada müasir metodların tətbiqi vasitəsilə şagirdlərin dil biliklərinin artırılması, tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və fərdi öyrənmə strategiyalarının təşviqi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, məktəbdə tədris prosesinin müasir tələblərə uyğun təşkil edilməsi üçün təqdim edilən praktik tövsiyələr təhsil sisteminin effektivliyinin artırılmasına yönəlmişdir. Bu baxımdan aparılan araşdırma həm nəzəri, həm də praktik aspektdə Azərbaycan dili təlimində yeni pedaqoji imkanların ortaya çıxmasına şərait yaradır [5].

İbtidai təhsil mərhələsi uşaqların həyatında mühüm dönüş nöqtəsi hesab olunur və bu mərhələ onların gələcək təhsil uğurlarının əsasını təşkil edir. Bu dövrdə şagirdlər yalnız akademik biliklər əldə etmir, həm də sosial və emosional bacarıqlarını inkişaf etdirirlər, oxuma və yazma vərdişlərini mənimsəyirlər. Oxuma bacarığının inkişafı uşaqların məlumat əldə etmə, düşünmə və fikir mübadiləsi aparma imkanlarını genişləndirir. Eyni zamanda, riyazi və məntiqi tapşırıqların yerinə yetirilməsi analitik düşüncə qabiliyyətinin inkişafına kömək edir. Bu bacarıqlar isə onların nitqində məntiqi ardıcıllığın və ifadə aydınlığının formalaşmasına xidmət edir. İbtidai siniflər həm də uşaqların

sosial mühitdə ünsiyyət qurmaq və öz yerlərini müəyyənləşdirmək mərhələsidir. Bu dövrdə şagirdlər öz duyğularını anlamağı, başqalarının hisslərini dərk etməyi və uyğun reaksiyalar göstərməyi öyrənirlər. Qrup tapşırıqları və birgə fəaliyyət formaları vasitəsilə əməkdaşlıq, fikir mübadiləsi və qarşılıqlı yardım bacarıqları formalaşır. Bu proseslər onların nitq mədəniyyətinin inkişafına da müsbət təsir göstərir. Azərbaycan dili dərslərində oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi şagirdlərin gələcək təhsil fəaliyyətinin və gündəlik ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Bu bacarıqlar yalnız mətnin səsləndirilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də mətnin məzmununun dərk edilməsi, ona tənqidi yanaşma və məntiqi nəticələrin çıxarılması kimi mühüm komponentləri əhatə edir. Bu dövrdə şagirdlərə həmin bacarıqların aşılanması onların dil biliklərinin dərinləşməsinə və gələcəkdə daha uğurlu öyrənmə fəaliyyətinə qoşulmalarına imkan yaradır. Oxuyub-anlama bacarığı şagirdlərin mətndəki dərin mənanı və hadisələr arasındakı əlaqələri başa düşməsinə şərait yaradır. Bu proses onların müxtəlif fənlər üzrə məlumatları mənimsəmə, ümumiləşdirmə və təhlil etmə bacarıqlarının formalaşmasına kömək edir. Dərs planlarında şagirdlərin oxuma və anlama bacarıqlarını inkişaf etdirən fəaliyyətlərin yer alması vacib hesab olunur. Oxuyub-anlama prosesinin əsasını söz ehtiyatının zənginliyi təşkil edir. Şagirdlərin lüğət ehtiyatı artdıqca, oxuduqları mətnin mənasını daha dolğun şəkildə qavrama imkanları genişlənir. Yeni söz və ifadələrin mənimsənilməsi isə onların nitqinin zənginləşməsinə və düşünmə bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır [1].

Cədvəl 1. Azərbaycan dili təlimində oxuyub-anlama bacarıqlarının ibtidai sinif şagirdlərinin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına təsiri.

Oxuyub-anlama bacarığının istiqaməti	Təlim prosesində tətbiqi	Nitq mədəniyyətinə təsiri	Gözlənilən nəticə
Mətnin məzmununun qavranılması	Mətn üzərində sual-cavab, müzakirə və təhlil işi	Şagird fikrini daha aydın ifadə etməyi öyrənir	Şifahi və yazılı nitqdə məntiqilik artır
Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi	Yeni söz və ifadələrin öyrədilməsi	Nitqdə söz seçimi zənginləşir	Şagird daha səlis danışır
İfadəli oxu bacarığı	İntonasiya və vurğu ilə oxu məşqləri	Danışıqda emosional və düzgün ifadə formalaşır	Nitqin ifadəliliyi artır
Mətnin təhlili və şərhi	Hadisələrin səbəb-nəticə əlaqəsinin izahı	Şagird düşüncəsini ardıcıl təqdim edir	Nitqdə məntiqi ardıcıllıq yaranır
Tənqidi düşünmə	Mətnə münasibət bildirmə tapşırıqları	Şagird öz mövqeyini əsaslandırır	Müstəqil fikir ifadə olunur
Yaradıcı yanaşma	Mətnin davamının qurulması, rol oyunları	Şagird yaradıcı danışıq bacarığı qazanır	Nitq sərbəst və yaradıcı olur
Müzakirə və dialoq fəaliyyəti	Qrup və cütlük işləri	Ünsiyyət bacarığı inkişaf edir	Nitq mədəniyyətində ünsiyyət etikası formalaşır
Oxu və yazının inteqrasiyası	Oxunan mətn üzrə yazı tapşırıqları	Yazılı nitqin formalaşması təmin olunur	Şagird fikrini yazılı ifadə edə bilir
Müxtəlif mətn növləri ilə iş	Bədii və informativ mətnlərin oxusu	Nitq üslubunun zənginləşməsi	Fərqli üslublarda danışıq bacarığı yaranır
Oxuya marağın artırılması	Oxu saatları və kitab müzakirələri	Nitqdə sərbəstlik və aktivlik yaranır	Şagird mütaliəyə və danışığa həvəs göstərir

Mənbə: [2, s.439] əsasən tərtib olunmuşdur.

Ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində Azərbaycan dili təlimi prosesində oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişafı şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasının əsas şərtlərindən biri hesab olunur. Bu istiqamətdə aparılan pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, şagirdin təlim prosesində uğuru müxtəlif məzmunlu mətnləri qavramaq, həmin məlumatları məqsədə uyğun istifadə etmək və əldə etdiyi informasiyanı aydın şəkildə ifadə etmək bacarığından asılıdır. Şagird mətnin əsas məzmununu anladıqda və onu başqalarına

izah edə bildikdə onun nitqi daha ardıcıl və məntiqli formalaşır. Oxu fəaliyyəti yalnız texniki bacarıq deyil, həm də düşünmə və ünsiyyət prosesinin mühüm hissəsidir. Oxu vasitəsilə şagird bilik əldə edir, həyat təcrübəsini genişləndirir və bu bilikləri gündəlik ünsiyyətdə tətbiq etməyi öyrənir. Oxuyub-anlama prosesinin düzgün təşkili şagirdlərin lüğət ehtiyatının artmasına, cümlə quruluşunun mənimsənilməsinə və fikirlərin aydın ifadəsinə şərait yaradır. Bu sahədə fonoloji məlumatlılıq, fonika, söz ehtiyatının inkişafı və anlama strategiyalarının tətbiqi mühüm rol oynayır. Müəllimin şagirdlərə dəstək göstərməsi, onların fərdi öyrənmə xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və uyğun materialların seçilməsi nitq inkişafını gücləndirir. Hər bir şagirdin öyrənmə sürəti və qavrama səviyyəsi fərqli olduğundan təlim prosesində diferensial yanaşmanın tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oxuyub-anlama bacarığı bütün fənlər üzrə akademik uğurun əsas göstəricilərindən biri sayılır. Şagird mürəkkəb mətnləri başa düşdükdə yeni məlumatları daha asan mənimsəyir və fikirlərini daha dəqiq ifadə edə bilir. Bu bacarıq yalnız mətnin səthi oxunmasını deyil, həm də onun semantik məzmununun qavranılmasını, əsas ideyanın müəyyənləşdirilməsini, səbəb-nəticə əlaqələrinin başa düşülməsini və yeni biliklərin əvvəlki biliklərlə əlaqələndirilməsini əhatə edir. Oxuyub-anlama yazı və danışıq bacarıqları ilə sıx bağlıdır və şagirdlərin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Oxu fəaliyyəti eyni zamanda empatiya, yaradıcılıq və sosial münasibətlərin düzgün qurulmasına kömək edir. Beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarının nəticələri də göstərir ki, oxuyub-anlama bacarığı şagirdlərin ümumi akademik nailiyyətlərinin mühüm göstəricilərindən biridir. PISA və PIRLS kimi proqramlar müxtəlif ölkələrdə şagirdlərin oxu göstəricilərini müqayisə etməyə imkan verir və təhsil siyasətinin inkişafına istiqamət verir. Bu qiymətləndirmələr şagirdlərin güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirməyə, tədris strategiyalarının təkmilləşdirilməsinə və səmərəli pedaqoji təcrübələrin yayılmasına kömək edir [3].

Azərbaycan dili üzrə kurikulum sənədlərində də oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişafı əsas istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Dinləyib-anlama, oxu, yazı və dil qaydaları üzrə bacarıqların formalaşdırılması ibtidai sinif şagirdlərinin nitq mədəniyyətinin inkişafına xidmət edir. Oxu texnikasının mənimsənilməsi, söz ehtiyatının genişləndirilməsi, düzgün tələffüz və ifadəli nitq bacarıqlarının inkişafı bu mərhələdə əsas vəzifələr sırasındadır. Son illərdə kurikulum sənədlərinin yenilənməsi nəticəsində şagirdlərin yalnız məzmunu qavraması deyil, həm də mətni təhlil etməsi, faktlara əsaslanaraq nəticə çıxarması və mətnə münasibət bildirməsi kimi bacarıqların inkişaf etdirilməsi də diqqət mərkəzində saxlanılır. Dərsliklərdə müxtəlif janrlı mətnlərin təqdim olunması şagirdlərin oxuyub-anlama bacarıqlarının geniş diapazonda inkişafına imkan yaradır. Qavrama sualları, müzakirə və qrup fəaliyyətləri şagirdlərin mətn üzərində düşünməsinə, fikirlərini ifadə etməsinə və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Bu fəaliyyətlər nəticəsində şagirdlər mətnin məzmununu daha dərindən qavrayır və nitq mədəniyyəti formalaşır. Valideynlərin də bu prosesdə iştirakı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ev mühitində kitab oxunması, hekayələrin müzakirə edilməsi və uşaqların oxu fəaliyyətinə təşviq olunması onların lüğət ehtiyatının genişlənməsinə və nitq bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Valideyn, müəllim və məktəb əməkdaşlığı şagirdlərin oxu marağının artmasına və nitq mədəniyyətinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan dili təliminin metodikası pedaqoji elmlər sisteminin mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur və ibtidai siniflərdə oxuyub-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması ilə yanaşı, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafına da birbaşa təsir göstərir. Bu elm sahəsi Azərbaycan dili təliminin məqsəd və vəzifələrini, tədris prosesinin məzmununu, istifadə olunan metod və vasitələri, eləcə də təlim nəticələrinin keyfiyyətinə təsir edən amilləri araşdırır. Azərbaycan dili dərslərində oxu və anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin düzgün formalaşmasına, fikir ifadəsinin aydın-

laşmasına və ünsiyyət bacarıqlarının zənginləşməsinə şərait yaradır. Azərbaycan dili təliminin metodikası tədris prosesinin keçdiyi inkişaf mərhələlərini, müasir problemlərini, nəzəri əsaslarını və digər elmlərlə əlaqələrini öyrənir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar təlimin məzmununun yenilənməsi, daha səmərəli metodların tətbiqi və şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişafı üçün optimal şəraitin yaradılmasına yönəlir. Oxuyub-anlama bacarıqları şagirdlərin mətnlə işləmə qabiliyyətini artırır, onların nitqində ardıcıllıq, məntiqilik və ifadəlilik formalaşdırır. Bu isə nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Azərbaycan dili təliminin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərdə dil biliklərinin mənimsədilməsi ilə yanaşı, düzgün və səlis danışıq vərdişlərinin formalaşdırılmasıdır. Şagirdlər mətni oxuyub başa düşdükcə, yeni söz və ifadələri mənimsəyir, onları gündəlik danışıqda tətbiq etməyi öyrənirlər. Bu proses onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, rabitəli nitqini inkişaf etdirir və fikirlərini daha aydın ifadə etməyə imkan verir. Azərbaycan dili təlimi şagirdlərin elmi dünyagörüşünün genişlənməsinə, müstəqil düşünmə bacarıqlarının formalaşmasına və şəxsiyyət kimi yetişməsinə də mühüm təsir göstərir. Bu sahənin qarşısında duran vəzifələr sırasında şagirdlərə dilin səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu haqqında biliklərin aşılanması, şifahi və yazılı nitq normalarının mənimsədilməsi mühüm yer tutur. Dilə sevginin formalaşması da onun düzgün öyrənilməsi ilə bağlıdır. Ana dilini dərk edən şagird öz milli kimliyinə, mədəniyyətinə və vətəninə daha bağlı olur. Buna görə də Azərbaycan dili dərslərində oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi nitq mədəniyyətinin formalaşması ilə sıx əlaqədədir [3,4].

Azərbaycan dili təliminin ümumi və konkret didaktik vəzifələri də şagirdlərin nitq inkişafına yönəlmişdir. Ümumi vəzifələr şagirdlərin dünyagörüşünün genişlənməsi, müstəqil düşünmə qabiliyyətinin inkişafı və onların həyata hazırlanması ilə bağlıdır. Konkret didaktik vəzifələr isə şagirdlərin düzgün tələffüz, ifadəli oxu, rabitəli danışıq və yazı bacarıqlarının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Oxuyub-anlama bacarıqları inkişaf etdikcə şagirdlərin nitqində ardıcıllıq və məntiqilik güclənir, ünsiyyət zamanı fikir ifadəsi daha səlis olur. Azərbaycan dili təlimində müxtəlif növ mətnlərin öyrənilməsi şagirdlərin nitqinin zənginləşməsinə səbəb olur. Onlar bədii, elmi və publisistik mətnlərlə tanış olduqca müxtəlif üslubları qavrayır və nitqdə bu elementlərdən istifadə etməyi öyrənirlər. Bu proses digər fənlərin mənimsənilməsinə də müsbət təsir göstərir. Oxuyub-anlama bacarıqları gücləndikcə şagirdlər yeni məlumatları daha tez qəbul edir və onları gündəlik ünsiyyətdə tətbiq edə bilirlər. Azərbaycan dili təliminin metodikası daim inkişaf edən elm sahəsidir. Müasir dövrdə informasiya mühitinin sürətlə dəyişməsi tədris prosesində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Buna görə də təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi, şagirdlərin nitq inkişafını dəstəkləyən yeni üsulların tətbiqi vacib hesab olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, təlim prosesində istifadə olunan metodların düzgün seçilməsi şagirdlərin oxuyub-anlama və nitq bacarıqlarının inkişafına mühüm təsir göstərir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlarda empirik, nəzəri və eksperimental metodlardan geniş istifadə olunur. Müşahidə, müsahibə, anket sorğuları və pedaqoji eksperimentlər vasitəsilə təlim prosesində əldə edilən nəticələr təhlil edilir və daha səmərəli yanaşmalar müəyyənləşdirilir. Azərbaycan dili təliminin metodikası bir çox elmlərlə, xüsusilə dilçilik, pedaqogika və psixologiya ilə sıx bağlıdır. Psixologiya elmi uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını, onların diqqət, yaddaş və düşünmə proseslərinin düzgün istiqamətləndirilməsini tələb edir. Ədəbiyyatlar isə şagirdlərin dil və nitq inkişafında mühüm rol oynayır, onların estetik zövqünü formalaşdırır və oxuya marağını artırır [1 s.82].

Nəticə

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan dili təlimində oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ibtidai sinif şagirdlərinin nitq mədəniyyətinin formalaşmasının əsas şərtlərindən biridir. Oxu və anlama prosesinin düzgün təşkili şagirdlərin yalnız akademik nailiyyətlərinə deyil, həm də gündəlik ünsiyyət

bacarıqlarına müsbət təsir göstərir. Şagird mətni düzgün qavradıqda, hadisələri təhlil etdikdə və əsas ideyanı müəyyən etdikdə, fikirlərini daha məntiqli və ardıcıl şəkildə ifadə edə bilir. Tədqiqat göstərir ki, oxuyub-anlama bacarığı şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşməsinə, düzgün cümlə qurmaq bacarığının inkişafına və nitqin ifadəliliyinin artmasına səbəb olur. Müxtəlif mətn növləri ilə işləmək, müzakirələr aparmaq və yaradıcı tapşırıqlardan istifadə etmək şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu isə onların nitq mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, müəllimlərin müasir təlim metodlarından istifadə etməsi, müxtəlif yanaşma tətbiq etməsi və şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alması bu prosesin daha effektiv olmasına kömək edir. Valideynlərin oxu fəaliyyətində iştirak etməsi, ev mühitində kitab oxumağın təşviq olunması və məktəblə əməkdaşlıq şagirdlərin mütaliə marağının artmasına və nitq inkişafına müsbət təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Alıkişiyeva H. Oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişaf prosesinin təşkili yolları. Azerbaijan Journal of Educational Studies. 2024;(706):79–85.
2. Asadovna Y. Psychological characteristics of speech cultivation by working on the text in primary school reading lessons. Annals of the Romanian Society for Cell Biology. 2021;25(2):437–446.
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Portalı. Şagirdlərdə oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişafı üçün yeni metodik vəsaitlər istifadəyə verildi [Internet]. 2026 Jan 21 [cited 2026 Jan 30]. URL: https://arti.edu.az/2026/01/21/sagirdl%C9%99rd%C9%99-oxuyub-anlama-bacariqlarinin-inkisafi-ucun-yeni-metodik-v%C9%99saitl%C9%99r-istifad%C9%99y%C9%99-verildi/
4. Azərbaycan Təhsil Portalı. Şagirdlərə oxuyub-anlama bacarıqlarına görə vacibdir: şərh [Internet]. 2024 [cited 2026 Jan 30]. URL: https://azedu.az/az/mektebler/68667/shagirdlere-oxuyub-anlamabacariqlarine-uchun-vacibdir-serh/
5. AZƏRTAC. Şagirdlərdə oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişafı üçün yeni metodik vəsaitlər istifadəyə verilib [Internet]. 2026 Jan 21 [cited 2026 Jan 30]. URL: https://azertag.az/xeber/sagirdlerde_oxuyub_anlama_bacariqlarinin_inkisafi_uchun_yeni_metodik_vesaitler_istifadeye_verilib-3979191
6. Bakı Qızlar Universiteti Elmi Əsərlər. İbtidai sinif şagirdlərində oxuyub-anlama bacarıqlarının inkişafında valideynlərin rolu [Internet]. 2024 [cited 2026 Jan 30]. URL: https://www.anl.az/down/meqale/elmi_eser_bqu/2024/1/14%28meqale%29.pdf
7. Kachak T, Budnyk O, Blyznyuk T. Development of reading culture of school children: results of theoretical and empirical research. Revista Inclusiones. 2021:62–76.
8. Naafan KJ. Developing reading strategies to improve upon reading culture among upper primary pupils of Malshegu Kidz Active Foundation School in Tamale, Northern Region, Ghana [dissertation]. Tamale: University for Development Studies; 2018.

Shabnam Ali ALIYEVA
PhD student at Nakhchivan Teachers' Institute

THE ROLE OF READING COMPREHENSION SKILLS IN THE FORMATION OF SPEECH CULTURE OF PRIMARY GRADE STUDENTS IN THE TEACHING OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

The purpose of this study is to investigate the role of reading comprehension skills in the formation of speech culture of primary school students in the teaching of the Azerbaijani language. In the modern education system, teaching the mother tongue is not limited only to the formation of reading and writing skills, but also serves to develop students' thinking, communication and correct expression of their thoughts. The primary school stage is considered an important period when the foundations of students' speech culture are laid. The reading comprehension skills formed at this stage form the basis of their subsequent educational success and communication skills. During the study, it was determined that reading comprehension skills are not only technical reading of the text. They include understanding the content of the text, determining the main idea, understanding cause-and-effect relationships, and applying information in speech. When a student understands the text, he or she acquires new words and expressions, learns to use sentence structures correctly, and is able to express his or her thoughts more clearly. This process leads to the formation of consistency, logic, and expressiveness in speech. The study shows that the application of modern teaching methods, work with various types of texts, discussions, and creative tasks develop students' speech skills more quickly. The participation of parents in reading activities and the promotion of reading habits in the home environment have also been identified as factors that have a positive impact on the formation of speech culture.

Keywords: Azerbaijani language, reading comprehension skills, speech culture, education system.

Шабнам Али АЛИЕВА
Нахчыванский Педагогический Институт, Диссертант

РОЛЬ НАВЫКОВ ПОНИМАНИЯ ПРОЧИТАННОГО В ФОРМИРОВАНИИ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

Целью данного исследования является изучение роли навыков понимания прочитанного в формировании речевой культуры учащихся начальной школы при обучении азербайджанскому языку. В современной системе образования обучение родному языку не ограничивается только формированием навыков чтения и письма, но также служит развитию мышления, коммуникативных навыков и правильного выражения мыслей учащихся. Начальная школа считается важным периодом, когда закладываются основы речевой культуры учащихся. Навыки понимания прочитанного, сформированные на этом этапе, составляют основу их последующих успехов в учебе и развития коммуникативных навыков. В ходе исследования было установлено, что навыки понимания прочитанного это не только техническое чтение текста. Они включают в себя понимание содержания текста, определение основной идеи, понимание причинно-следственных связей и применение информации в устной речи. Когда ученик понимает текст, он усваивает новые слова и выражения, учится правильно использовать синтаксические конструкции и способен более четко выражать свои мысли. Этот процесс приводит к формированию последовательности, логики и выразительности в речи. Исследование показывает, что применение современных методов обучения, работа с различными типами текстов, дискуссии и творческие задания развивают речевые навыки учащихся быстрее. Участие родителей в читательской деятельности и пропаганда чтения в домашней среде также были определены как факторы, оказывающие положительное влияние на формирование речевой культуры.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, навыки понимания прочитанного, речевая культура, система образования.

Daxil olub: 02.04.2026